

Jon Elster

COMPORTAMENTUL SOCIAL

Fundamentele explicației în științele sociale

Traducere de Ionuț Chiș

Cuprins

PREFAȚĂ	11
INTRODUCERE.....	15
 I ∞ EXPLICAȚIE ȘI MECANISME.....	21
1. Explicația	23
2. Mecanismele	43
3. Interpretarea.....	61
 II ∞ GÂNDIREA.....	75
4. Motivațiile.....	82
5. Interesul personal și altruismul	100
6. Miopie și hipermetropie	114
7. Credințele	126
8. Emoțiile	145
 III ∞ ACȚIUNEA.....	161
9. Dorințe și oportunități	163
10. Persoane și situații	175
11. Alegerea rațională	187
12. Raționalitate și comportament	207
13. Reacții la iraționalitate.....	224
14. Câteva implicații asupra interpretării textelor	236
 IV ∞ LECȚII DESPRINSE DIN ȘTIINȚELE NATURII.....	247
15. Fiziologie și neuroștiințe.....	251
16. Explicația prin consecințe și selecția naturală.....	260
17. Selecția și comportamentul uman.....	274

V ≈ INTERACȚIUNEA	285
18. Consecințe neintenționate.....	286
19. Interacțiunea strategică.....	297
20. Jocurile și comportamentul	313
21. Încrederea	324
22. Normele sociale.....	332
23. Formarea de credințe colective.....	348
24. Acțiunea colectivă.....	362
25. Decizia colectivă.....	373
26. Organizații și instituții	396
CONCLUZIE: ESTE POSIBILĂ ȘTIINȚA SOCIALĂ?	411
INDEX.....	433

Cartea de față este o ediție extinsă și revizuită a volumului cu mare succes de critică *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Jon Elster abordează în 26 de capitole succinte natura explicației în științele sociale oferind, în același timp, o analiză a stărilor mentale – credințe, dorințe și emoții – care sunt precursori ale acțiunii, o comparație sistematică a modelului comportamental fundamentat pe teoria alegerii raționale cu sistemele alternative, o discuție cu privire la ce pot învăța științele sociale din neuroștiințe și biologia evoluționistă, precum și o trecere în revistă a mecanismelor interacțiunii sociale, de la comportamentul strategic până la decizia colectivă. Autorul oferă o prezentare generală a unor mecanisme explicative-cheie în științele sociale, bazându-se pe sute de exemple și făcând apel la o mare varietate de surse – psihologie, economie comportamentală, biologie, științe politice, istorie, filosofie și literatură. Folosind un limbaj accesibil și eliberat de jargonul specializat, Elster încearcă să fie cât mai precis și clar în expunerea sa, fără să recurgă, însă, la modele formale. Într-o concluzie provocatoare, Elster apără caracterul central al științelor sociale calitative atât împotriva obscurantismului slab (literar), cât și a obscurantismului tare (de tip matematic).

Jon Elster este Profesor (Chaire de Rationalité et Sciences Sociales) la Collège de France. Fellow al Academiei Americane de Arte și Științe, precum și Corresponding Fellow al Academiei Britanice, este beneficiarul unor burse acordate de Fundația John Simon Guggenheim și de Fundația Russell Sage, printre altele. Dr. Elster a predat la Universitatea din Chicago și la Universitatea Columbia și a deținut calitatea de profesor-invitat al multor universități din Statele Unite și Europa. Este autorul sau editorul a treizeci și patru de cărți, printre cele mai recente numărându-se: *Transitional Justice in Historical Perspective* și *Retribution and Restitution in the Transition to Democracy*.

Pentru Jonathan și Joanna

INTRODUCERE

Cartea de față are în vedere explicarea comportamentului social. În prima parte prezint într-o formă detaliată concepția pe care o am despre explicație, iar în celelalte patru părți, construiesc instrumentarul de concepte și mecanisme care se aplică în cazuri particulare. Nu cred că mai este nevoie să precizez că nu urmăresc să prezint un tablou complet. În loc să încerc o prezentare în detaliu a lacunelor, care vor fi evidente, voi începe prin a enumera câteva exemple de probleme paradoxale care pot fi lămurite prin abordarea mea. În *Concluzie* mă voi întoarce la aceste situații, pe care le voi completa cu scurte referințe la explicațiile pe care le citez în capitolele anterioare.

Exemplele care urmează și explicațiile oferite trebuie luate în considerare ținând cont de două avertismente. În primul rând, nu susțin că toate lucrurile care trebuie explicate sunt fapte bine-cunoscute. În cazul unor explicații concrete, acest lucru este un prim pas crucial – nu are sens să cauți o explicație pentru ceva ce nu există. Însă în scopul elaborării unui instrumentar, putem fi mai puțin riguroși. În al doilea rând, chiar și pentru lucrurile care trebuie explicate (*explananda*) și al căror caracter de fapt este bine documentat, nu pretind că explicațiile pe care le menționez sunt corecte. Pretind doar că acestea satisfac o condiție minimală pentru a fi considerate explicații – aceea că implică din punct de vedere logic lucrurile care trebuie explicate. Problemele și explicațiile pe care le voi prezenta au scopul de a arăta că, „dacă un anumit tip de lucruri se întâmplă, atunci acesta este tipul de mecanism care ar putea constitui o explicație“, precum și că, „dacă acest mecanism este funcțional, acesta este tipul de lucruri pe care le poate produce“. Date fiind aceste două avertismente, putem trece mai departe la prezentarea problemelor paradoxale, organizate într-un mod oarecum arbitrar (întrucât multe dintre aceste situații pot fi încadrate în mai multe categorii), în conformitate cu cele patru secțiuni mari ale cărții.¹

¹ Deși situațiile din lista de față se intersectează destul de mult cu situațiile prezentate în capitolul 12 drept provocări la adresa teoriei alegerii raționale, nu intenționez aici să stârnesc polemici, ci doar să stârnesc curiozitatea cititorului.

I ∞ Gândirea

- De ce cred unii pariori că, după o serie de cinci apariții consecutive de roșu, este mai probabilă apariția roșului decât a negrului?
- De ce cred alți pariori că, după o serie de cinci apariții consecutive de roșu, este mai probabilă apariția negrului decât a roșului?
- De ce, uneori, ni se schimbă preferințele prin simpla trecere a timpului?
- De ce mulți dintre cei care par a crede în viața de apoi vor ca aceasta să survină cât mai târziu posibil?
- De ce sunt oamenii reticenți, față de sine și față de ceilalți, în a recunoaște că sunt invidioși?
- De ce sunt oamenii reticenți, față de sine și față de ceilalți, în a recunoaște că sunt ignoranți în privința un anumit lucru?
- De ce în rândul convertiților la calvinism din secolul al XVI-lea credința că oamenii sunt predestinați să ajungă fie în Iad, fie în Rai aducea mai multă împăcare sufletească decât credința că se poate atinge mântuirea prin fapte bune?
- De ce este (uneori) adevărat că „Cel care face rău nu poate să ierte“?
- De ce este rușinea mai importantă decât vina în anumite culturi?
- De ce victoria Franței la Campionatul Mondial de Fotbal din 1998 a produs atât de multă bucurie în țară și de ce faptul că echipa nu s-a calificat din grupe în 2002 a produs atât de multă mâhnire?
- De ce unele femei trăiesc un sentiment de rușine în urma unui viol?
- De ce ritualurile de inițiere umiltoare sporesc loialitatea față de grupul în care are loc inițierea?

II ∞ Acțiunea

- De ce, în zilele noastre, publicul aplaudă în picioare spectacolele de pe Broadway mai frecvent decât acum douăzeci de ani?
- De ce pedepsele, în loc să reducă rata de incidență a comportamentului pe care îl vizează, mai degrabă o sporesc?

- De ce sunt oamenii refractari la încălcarea regulilor autoimpuse, chiar și atunci când respectarea lor nu are sens?
- De ce răzbunarea urmează mai degrabă modelul „Doi ochi pentru un ochi” decât „Un ochi pentru un ochi”?
- De ce randamentul pe termen lung al acțiunilor este mai mare decât al obligațiunilor (adică de ce valoarea acțiunilor nu crește, astfel încât să egaleze randamentele)?
- De ce rata sinuciderilor scade atunci când medicamentele periculoase se vând în folii, față cu vânzarea lor în flacoane?
- De ce niciunul dintre cei treizeci și opt de martori care au asistat la uciderea în bătaie a lui Kitty Genovese nu a chemat poliția?
- De ce unii oameni au adăpostit sau salvat evrei în timpul regimului nazist?
- De ce a vrut președintele Chirac alegeri anticipate în 1997, având în vedere că pierdea majoritatea parlamentară?
- De ce unii părinți divorțați sunt dispuși să împartă custodia copilului în ciuda faptului că ar prefera custodia unică, pe care ar obține-o dacă ar merge la tribunal?
- De ce este mai puțin probabil ca oamenii săraci să emigreze?
- De ce unii oameni economisesc în conturi speciale pentru Crăciun, conturi care nu oferă nici dobândă și nici posibilitatea efectuării unei retrageri înainte de Crăciun?
- De ce se angajează oamenii în proiecte cu valoare estimată ca negativă, cum ar fi construcția aeronavei *Concorde*?
- De ce în cadrul „justiției de tranziție” (care presupune că factorii responsabili pentru un regim autocrat sunt aduși în fața unui tribunal după trecerea la democrație) cei judecați mai devreme primesc pedepse mai severe față de cei judecați mai târziu?
- De ce, în piesa omonimă a lui Shakespeare, Hamlet își amână răzbunarea până în ultimul act?

III ≈ Lecții desprinse din științele naturii

- De ce este mai probabil ca părinții să își ucidă copiii adoptați sau vitregi, și nu copiii lor biologici?
- De ce este atât de rar întâlnit incestul între frați, în condițiile în care tentația există, la fel și oportunitatea?
- De ce sunt oamenii dispuși să investească în proiectele altora, în condițiile în care cei din urmă păstrează întregul profit?
- De ce uneori oamenii se răzbună suportând costuri materiale, dar fără niciun beneficiu material?
- De ce trag oamenii concluzii care nu sunt susținute de dovezi?

IV ≈ Interacțiunea

- De ce susținătorii unui partid socialist votează uneori cu comuniștii, împiedicându-și astfel propriul partid să câștige?
- De ce unele state care abia și-au câștigat independența adoptă ca limbă oficială limba foștilor asupritori imperialiști?
- De ce standurile de înghețată sunt situate de cele mai multe ori unul lângă altul în mijlocul plajei, în condițiile în care, dacă ar fi răspândite pe toată plaja, ar fi mult mai bine pentru consumatori, iar pentru vânzători nu ar fi deloc mai rău?
- De ce își exprimă unii oameni opțiunea de a vota chiar și atunci când aceasta nu poate produce niciun efect în privința rezultatului de la urne?
- De ce indivizii de succes din societățile occidentale au, de regulă, o greutate mai mică decât restul oamenilor?
- De ce oamenii se abțin de la tranzacții care ar fi în beneficiul tuturor, ca, de exemplu, faptul de a se abține să întrebe pe cineva aflat în față la coadă dacă nu ar fi dispus să își vândă locul?
- De ce președintele Nixon a încercat să își creeze în fața sovieticilor o imagine de om înclinat spre un comportament irațional?
- De ce comandanții militari incendiază uneori podurile aflate în subordinea lor (sau propriile nave)?

- De ce sunt atât de importante chestiunile care țin de etichetă, în sine ne-semnificative?
- De ce oamenii lasă bacșiș taximetristului sau chelnerului chiar și atunci când se află într-un oraș pe care, probabil, nu îl vor mai vizita vreodată?
- De ce firmele investesc în stocuri masive chiar și atunci când nu anticipează o întrerupere a producției?
- De ce fiecare student dintr-un grup are impresia că ceilalți au înțeles mai bine decât el un text obscur?
- De ce în multe adunări legislative se votează prin apel nominal?
- De ce sunt favorurile reciproce mai des întâlnite în adunările legislative ordinare decât în adunările constituante?

În diverse locuri din carte voi propune anumite explicații pentru fenomenele de mai sus și voi oferi și un rezumat în concluzii. Pentru moment, vreau să fac o remarcă generică despre două tipuri de explicație care, probabil, nu vor fi de niciun folos. După cum se va vedea din chiar primul capitol, lucru pe care îl voi puncta și pe parcurs, unul dintre scopurile cărții este acela de a inculca o doză de scepticism față de două moduri de gândire obișnuite. În primul rând, și cu foarte puține excepții, științele sociale nu se pot baza pe explicația funcțională, care dă seamă de acțiuni și caracteristici comportamentale enumerând consecințele acestora, și nu cauzele. Oare normele care reglementează bacșișul există întrucât este mai eficientă monitorizarea chelnerilor de către client, decât de către patron? Eu nu cred. În al doilea rând, cred că teoria alegerii raționale are o putere explicativă mai mică decât obișnuiam să cred mai demult. Oare oamenii concreți acționează în baza calculelor care umplu pagini întregi de anexe formale în cele mai titrate reviste de specialitate? Nu cred.

Cu toate acestea, din cel puțin trei motive, teoria alegerii raționale este o parte valoroasă a instrumentarului. Dacă o vom înțelege într-un sens calitativ, orientat de simțul comun, ea poate să explice destul de mult din comportamentul de zi cu zi. Chiar și atunci când nu explică prea mult, poate avea o valoare conceptuală imensă. În particular, teoria jocurilor a făcut lumină în structura interacțiunilor sociale într-un mod care depășește considerabil înțelegerea dobândită în secolele trecute. Nu în ultimul rând, oamenii *vor* să fie raționali. Dorința de a avea motive temeinice pentru un anumit comportament și de a nu fi doar o marionetă a forțelor psihice care acționează „fără ca noi să știm” reprezintă o forță de opoziție în raport cu mecanismele generatoare de irațional pe care urmează să le trec în revistă.

Cu toate că am o atitudine critică față de multe dintre explicațiile alegerii raționale, cred că noțiunea de *alegere* este fundamentală. În această carte voi lua în considerare mai multe alternative la explicația bazată pe alegere și voi trage concluzia că, deși acestea pot fi de multe ori un adaos util la cea din urmă, nu o pot niciodată înlocui. Faptul că oamenii acționează sub diverse *constrângeri*, de exemplu, poate oferi o explicație pentru o variație substanțială în comportament. De asemenea, în unele cazuri se poate susține că *selecția agenților* este responsabilă pentru comportamentul observat, și nu *alegerea de către agenți*. Însă, în general, cred că factorul subiectiv al alegerii are o valoare explicativă mai mare decât factorii obiectivi ai constrângerii și selecției. Aceasta este, în mod evident, o intuiție care nu poate fi dovedită riguros și, în orice caz, savanții din științele sociale ar trebui să facă loc tuturor factorilor în instrumentarul lor.